

© Видавець Інститут кібернетики імені В.М. Глушкова НАН України, 08.10.2026

Це – препринт відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Автор підтверджує, що даний препринт відповідає всім вимогам Договору приєднання

https://arxiv.nas.gov.ua/public/accesion_agreement.html

Історичні передумови та інституційно-еволюційні детермінанти формування господарської системи України

Небрат Вікторія¹ [ORCID ID: 0000-0002-5419-3181]

¹ Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України», вулиця Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна

Nebrat@nas.gov.ua

Анотація. У статті досліджено історичні передумови та інституційно-еволюційні детермінанти, що зумовили специфіку становлення господарської системи України через призму економічної спадщини та ефекту колії. Особливу увагу приділено впливу радянської системи централізованого управління, державного патерналізму та екстрактивних інститутів на формування сучасних диспропорцій та інституційних деформацій, зокрема, концентрацію власності, обмежений доступ до розпорядження ресурсами, активами і благами, зрощення державної бюрократії та фінансово-промислових груп, домінування неформальних норм і практик над формальними.

На основі аналізу столітнього періоду (1920-ті – 2020-ті рр.) формування господарської системи України, виокремлено три ключові етапи, що докорінно відрізняються за змістом трансформації галузевої та інституційної структури: 1) радянський державний монополізм (1928–1980-ті рр.), де тоталітарна держава впровадила союзно-централізоване директивне управління та гіпертрофований пріоритет важкої промисловості й ВПК; 2) ринкова лібералізація та формування національного господарства України (1990-ті – 2007 рр.), коли приватизація за відсутності верховенства права призвела до зрощення влади й бізнесу, укорінення екстрактивних інститутів та консервації сировинної моделі в інтересах вузьких олігархічних груп; 3) розвиток економіки в умовах глобальних шоків і воєнних викликів (2008–2026 рр.), коли світова фінансова криза, пандемія та російсько-українська війна оприявнили інституційні вразливості, але євроінтеграція, цифровізація й воєнні потреби та запити на розвиток оборонної промисловості стали стимуляторами структурної перебудови.

Обґрунтовано, що з урахуванням попередньої траєкторії розвитку, головним пріоритетом національної безпеки є подолання довгострокових тенденцій зміцнення екстрактивних інститутів. В основу стратегії зміцнення стійкості та повоєнної відбудови має бути покладена інституційна трансформація задля інноваційного, конкурентоспроможного та сталого розвитку.

Ключові слова: економічна спадщина, інституційна структура економіки, ефект колії, централізоване управління, державний патерналізм, безсуб'єктність, неформальні інститути, деіндустріалізація, концентрація економічної влади, екстрактивні інститути.

1 Вступ

З'ясування впливу попередньої траєкторії розвитку господарства України на процеси формування її інституційної структури, резильєнтність економіки та перспективи структурно-технологічної модернізації належить до актуальних теоретичних проблем, що мають важливе практичне значення. Попередні сто років української економічної історії ознаменовані суперечливими і навіть прямо протилежними процесами: згортанням і відродженням ринкової моделі розвитку господарства; будівництвом і розпадом загальносоюзної централізовано-планової економіки; створенням потужної індустріальної бази економіки та неухильним процесом її деіндустріалізації. Для ідентифікації ризиків подальшого розвитку в межах окреслених векторів і визначення пріоритетів та імперативів економічної політики держави важливим завданням залишається осмислення попередньої траєкторії руху та переоцінка економічної спадщини.

Новизна пропонованого дослідження полягає в спробі узагальнення історичних умов, внутрішніх і зовнішніх чинників, а також характерних рис і довгострокових тенденцій у формуванні економіки України за сторічний період. Ця публікація представляє результати (за авторським розділом підсумкового звіту) виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ ДР 0122U201468).

2 Пов'язані роботи

У масиві сучасних публікацій проблематика економічної історії України та довгострокових тенденцій розвитку господарської системи не належить до найпопулярніших. Основним осередком наукових досліджень попередньої траєкторії формування інституційної структури національного господарства став Інститут економіки та прогнозування НАН України. Останнім часом вийшла низка статей співробітників відділу економічної історії, присвячених аналізу ефектів інституційної інерції на макрорівні [1], історичним детермінантам структурних особливостей економіки України [2], ретроспективі трансформації територіально-галузевого розміщення виробництва [3], інституційній спадковості та новим тенденціям у тіньових практиках [4]. Розвиток зовнішньоекономічних зв'язків українського господарства від XI ст. до початку XXI ст. репрезентує фундаментальне видання [5].

Разом з тим, українські науковці, які представляють інші дослідницькі осередки, розглядають трансформаційні процеси в організації суспільства та розподілі ресурсів [6], розробляють методологію дослідження історичних циклів та довгострокових тенденцій суспільного розвитку [7], розкривають методологічний потенціал інституційних досліджень [8].

Серед нових публікацій з економічної історії України варто відзначити праці А. Чуткого [9], Т. Водотики [10], С. Мошенського [11]. Проте більшість із них фокусуються на розвитку приватного підприємництва та капіталізму в Україні від зародження і до розквіту на межі XIX–XX ст. Потребує більш глибокого і комплексного розроблення трансформація господарства у XX ст., коли відбулося згортання ринкових відносин і одержавлення економіки. До цієї тематики, на жаль, зарубіжні вчені [12; 13; 14] звертаються частіше, ніж українські дослідники.

Проблема впливу інститутів на трансформацію економіки України описується в науковій літературі з використанням термінів «інституційна пастка»¹, «недосконалий інституційний транзит», що комплексно описують стан, у якому опинилася Україна, але не розкривають історичну логіку та природу цього феномену. Під «інституційною пасткою ринкової трансформації» розуміють ситуацію, коли суспільство «застрягає» в неефективних, але стійких, укорінених нормах (корупція, тінізація, система обмеженого доступу до ресурсів і розподілу національного доходу), замість того, щоб перейти до системного функціонування ринкової економіки, правової держави і демократичного суспільства. Терміни «система олігархату» та «кланово-олігархічний капіталізм» описують домінування фінансово-промислових та фінансово-політичних груп, які «захоплюють» державу, підпорядковуючи державні інституції для реалізації групових інтересів, що деформує структуру економіки та підриває національну безпеку. «Деформація інституційного середовища» характеризує дисбаланс між формальними та неформальними інститутами, що призводить до суспільно неефективного розподілу та ослаблення інституційної та регуляторної спроможності держави [15]. У науковій літературі присутній акцент на галузевій і технологічній трансформації структури економіки. Зокрема термін «структурне спрощення» вказує на деіндустріалізацію, перекиє у бік низькотехнологічного виробництва та сировинного експорту замість розвитку інноваційних високотехнологічних галузей. Більш комплексне представлення проблеми описують терміни «інституційно-структурна деформація» та «формування аграрно-сировинної ренти-орієнтованої економіки внаслідок інституційних пасток» [16].

3 Мета та методи дослідження

Мета публікації – визначення інституційних параметрів історичного процесу формування господарської системи України в хронологічних межах від середини 1920-х до середини 2020-х років.

Методологічною основою дослідження слугував принцип інтегративності – об'єднання частин у ціле на основі синтезу емпіричних історико-економічних і теоретичних знань – та інституційно-еволюційний підхід. Використано методи хронологічного, історико-компаративного, проблемно-логічного та герменевтичного аналізу; структурно-функціонального, історіографічного та міждисциплінарного синтезу.

4 Результати

Інституційні характеристики формування господарської системи України в рамках загальносоюзної централізованої економіки

З позицій інституційної економічної історії теоретико-дефінітивна експозиція генези господарської системи постає як динамічна єдність формальних та неформальних інститутів. Пропонується визначення господарської системи (ГС) як мультиінституційної інтегративної цілісності економічних, соціальних, ціннісних, політико-ідеологічних,

¹ Інституційна пастка – це неефективна, але стійка норма (або система правил), яка виникає в економіці та суспільстві та блокує перехід до більш прогресивного стану. Вона характеризується ефектом блокування (гістерезису), коли економічна система втрачає здатність до самостійного виходу з кризи.

історико-культурних детермінант і результатів діяльності, а *формування ГС* – як історичного процесу розвитку господарської діяльності в єдності з генезою її формальних та неформальних регуляторів, які здійснюють координацію економічної взаємодії суб'єктів та узгодження економічних інтересів суспільних груп і тим самим визначають ступінь ефективності використання господарських ресурсів (економічні результати) та рівень соціального добробуту (соціальні результати) певної етнічної, політичної та територіально локалізованої спільноти.

Економічна спадщина як чинник суспільного розвитку включає накопичене багатство (матеріальні й фінансові активи, природні ресурси); історико-культурну спадщину як економічний ресурс (господарські традиції, економічний менталітет, економічні знання та досвід); інституційну спадщину (сукупність правил, законів, соціальних норм, звичок, які формують економічну поведінку та детермінують прийняття управлінських рішень). У фокусі цього дослідження є, насамперед, *інституційна спадщина* в єдності та взаємообумовленості з іншими складниками та чинниками.

Потужним чинником формування інституційної траєкторії формування господарської системи України став її тривалий розвиток у складі СРСР. Зокрема, у межах радянської системи ієрархічних відносин розпорядження власністю сформувалися форми залежності підприємств від центральних органів управління. Економічна політика держави та інтереси підприємств мали опосередкований зв'язок через редистрибутивні механізми матеріально-технічного постачання та фінансування. Становище виробничих суб'єктів у централізованому плановому господарстві визначалося забезпеченням ресурсами поточного виробництва та розподілом капіталовкладень. Центральний орган (Держплан, міністерство) приймало рішення, але при цьому враховувало запити і побажання підприємства. При такій формі взаємодії надавача ресурсів і виробника продукції виникають відносини відомі як «узгодження планів», «вибивання фондів» тощо. Інтерес вищих керуючих органів полягав у прагненні отримати більше продукції від підприємства й обмеженні наданих ресурсів. Натомість підприємство-виробник намагалося отримати максимум ресурсів і добитися зниження планів випуску, пояснюючи, чому збільшення обсягу виробництва неможливе. Таким чином, у соціалістичній централізовано-розподільчій системі постійно відбувався специфічний «торг» за ресурси, який формально мав вигляд узгодження планів [17].

В умовах т. зв. м'якого бюджетного обмеження, коли держава завжди допомагала підприємству подолати фінансові труднощі через механізми податкових і кредитних пільг, субсидування, списування чи компенсації збитків, підприємство будувало свою роботу з розрахунком на втручання держави. Тобто для фінансово-господарської діяльності підприємства прямою формою пом'якшення бюджетного обмеження став патерналізм держави. Наслідками державного патерналізму відносно підприємств є намагання формувати запаси, що посилює дисбаланси і загальний дефіцит; поява та укорінення неформальних інститутів узгодження інтересів, що неминуче породжує корупцію і тіньову економіку; зниження якості продукції та спрощення асортименту; зміцнення влади адміністративного апарату; формування суспільного консенсусу та негативної солідаризації щодо блокування змін.

На макрорівні контрверсійність історичних умов формування господарської системи України, що склалися у XX ст., полягає в такому:

– Господарство України впродовж 1920-х – 1980-х років розвивалося в складі союзного народногосподарського комплексу, що спричинило відповідні характеристики, а саме: центр

управління був поза межами України; спеціалізація та коопераційні виробничі зв'язки вибудовувалися відповідно до загальносоюзних, а не республіканських інтересів; Україна не була безпосереднім суб'єктом зовнішньоторговельних та загалом міжнародних економічних відносин; внутрішня економічна політика розроблялася й реалізовувалася відповідно до загальносоюзних пріоритетів. Разом з тим це забезпечило можливості вертикальної та горизонтальної інтеграції, т. зв. переваги великого економічного простору й ефект масштабу. Водночас, українське господарство в складі СРСР стало заручником протиборства спочатку СРСР та Німеччини в ході Другої світової війни, а потім – геополітичного протистояння двох систем у період час холодної війни.

– Господарство України в досліджуваній період розвивалося в рамках економічної системи, альтернативної ринковій. Радянська економічна політика забезпечила одержавлення економіки, заміщення конкурентно-ринкових інститутів централізовано-директивними механізмами управління, формування моделі обмеженого доступу до економічних ресурсів та можливостей їх використання. Разом з тим, адміністративно-репресивні методи мобілізаційної економіки забезпечили форсовану індустріалізацію економіки та масштабні структурно-технологічні зміни в усіх секторах, розбудову енергетичної та транспортно-логістичної інфраструктури. При цьому наслідком суперечності між формальною націоналізацією та реальною номенклатуризацією економіки стало формування та розширення тіньового сектора, поширення корупції. У результаті товарного дефіциту, диспропорцій у виробництві, розподілі та споживанні, набули всезагального характеру практики нелегальної підприємницької діяльності.

– Головними перевагами перебування в складі радянського народно-господарського комплексу, що підлягав законам державного монополізму (контроль над ресурсами; централізоване планування та розподіл багатства; декларативна гарантія доступності безкоштовних соціальних послуг і дешевих товарів для всіх) стали: здатність мобілізувати ресурси для масштабних проєктів, зменшення нерівності доходів, потенціал для справедливого розподілу ресурсів (перше – реально, друге, третє – гіпотетично). Головними недоліками – ризик неефективності та відсутності інновацій через відсутність конкуренції; бюрократичний менеджмент веде до корупції та неправильного розподілу ресурсів; обмежені індивідуальні свободи в прийнятті економічних рішень. Таким чином, контрверсійність історичних умов формування господарської системи України у XX ст. визначається впливом державної політики СРСР на розвиток українського господарства.

Відтворення «ефекту колії» в історичному процесі формування господарської системи України відбувалося через:

- відсутність політичної та економічної суб'єктності, тривалу підпорядкованість імперським / союзному центрам прийняття рішень;
- укорінену роль держави як головного регулятора суспільного життя;
- слабкість механізмів ендogenous розвитку та орієнтацію на зовнішні джерела інвестицій та інновацій;
- усталену систему спеціалізації та кооперування виробництва, обмежену економічним простором СРСР і т. зв. країн некапіталістичного шляху розвитку;
- довготривалу традицію відчуження працівника від засобів виробництва;
- неринкову модель координації господарської взаємодії та ієрархічну систему підпорядкування;
- збереження тіньової економіки як важливого сектора у вимірі виробництва, індустрії послуг, товарного обігу, зайнятості та доходів населення;

- відсутність внутрішньої мотивації до якісної праці та вдосконалення виробництва;
- формування типів поведінки людей в економічній сфері на основі цінностей виживання.

Взаємозв'язок нагромадження, капіталовкладень і споживання у позаринковій економічній моделі став основою формування господарської системи України у радянський період і сучасної залежності економічного розвитку від попереднього шляху. Історико-економічними детермінантами екзогенізації економічного розвитку України стала дегенерація внутрішніх механізмів капіталоутворення та укорінення індивідуальних стратегій виживання. Механізмами відтворення цих ефектів після відновлення державності та початку ринкових реформ в Україні стали:

- спадкоємність владних еліт та присвоєння державних активів;
- концентрація власності та збереження системи обмеженого доступу;
- трансформаційний спад виробництва, інфляція та дефіцит;
- форсована майнова диференціація населення у трансформаційний період, який був, одночасно, періодом первісного нагромадження капіталу;
- неформальні й нелегальні способи мобілізації та захисту активів;
- укорінені моделі поведінки, що формують економічну та правову культуру.

Попередня траєкторія розвитку в умовах функціонування економічної системи державного монополізму сформувала стійку тенденцію до конвергенції формальних і неформальних економічних інститутів на ґрунті декларативного усупільнення та реального відчуження господарських суб'єктів від розпорядження ресурсами та економічними благами; симбіоз тотального дефіциту та марнотратства; втрату спроможності до ендегенного інноваційного розвитку.

Характеристика стратегії ринкових перетворень економіки України у 1991-2006 рр.

Важливо врахувати, що на момент проголошення державної Незалежності і впродовж трансформаційного періоду не було попередньо напрацьованого теоретичного підґрунтя ринкової трансформації економіки, як і визначеності щодо мети реформ (концептуальної моделі майбутньої економічної системи). Тому фактично т. зв. Вашингтонський консенсус зайняв цю позицію за *відсутності української суб'єктності цілепокладання*. Теоретична спадщина радянської економічної думки не могла слугувати науковим підґрунтям ринкових реформ та докорінної зміни економічної системи. Виходячи з того, що вітчизняна модель економічного розвитку на всіх історичних етапах і у всіх своїх модифікаціях передбачала провідну роль держави в ініціювання, забезпеченні та здійсненні проектів модернізації економіки та суспільства, проблематика досліджень перехідної економіки була зосереджена на питаннях інституційного забезпечення трансформації господарського середовища, зокрема реформування державного сектора, державних фінансів, дерегуляції та лібералізації економіки.

Обмеженість офіційного державного підходу до ринкової трансформації економіки України як процесу роздержавлення і приватизації державних підприємств обумовила те, що стратегія ринкових перетворень не була орієнтована на забезпечення трансформації реального сектора економіки як основи національного господарства, державної Незалежності та міжнародної конкурентоспроможності. Натомість «нові фінансові та монетарні інструменти регулювання економіки, з одного боку, були використані виключно для задоволення зростаючих фінансових потреб сектора загальнодержавного управління, а з іншого – для задоволення власне зростаючих потреб фінансового сектора економіки, який, допомагаючи знекровлювати реальний сектор економіки, сам тримався за рахунок сектору

загальнодержавного управління» [18, с. 239]. Таким чином, наслідками реалізації стратегії реформ стали *гіпертрофований розвиток фінансового сектора та занепад реального сектора*, що супроводжувалося формуванням нового інституційного середовища приватизації держави фінансово-політичними групами.

Наукове обґрунтування провідними економістами завдань реструктуризації економіки (перехід до енерго- та ресурсоощадних виробництв; технологічна модернізація традиційних та розвиток нових галузей; екологізація; збільшення виробництва кінцевої продукції з високою часткою доданої вартості) не забезпечило реалізації відповідної стратегії. Як наслідок, ринкова лібералізація та формування відкритої економіки поєднувалися з відтворенням неефективної, ресурсозатратної технологічно застарілої структури, що, зрештою, призвело до ще більших деформацій, особливо, – у структурі промислового виробництва. Впродовж 1990-х років зростала частка чорної та кольорової металургії, а також паливної промисловості. При цьому питома вага галузей, які виробляють продукцію кінцевого споживання (машинобудування, легка та харчова промисловість), – зменшувалася. Тобто стратегія лібералізації та роздержавлення без реструктуризації економіки призвела не просто до консервації низькотехнологічної структури, а й до *структурної деградації економіки та структурного спрощення експорту*.

Практика спростувала твердження прихильників радикального лібералізму, що «ринок сам все відрегулює», стимулюючи виробництво потрібних товарів. Для прикладу, зарубіжний член НАН України проф. І.-С. Коропецький наголошував, що неефективна міжгалузева структура буде подолана в процесі ринкових реформ і лібералізації економіки, тому стратегічним напрямом економічної політики держави має бути не трансформація промислової структури, а формування вільного ринку [19, с. 52-53]. Натомість В.М. Геєць виступив із обґрунтуванням державної політики, що «сприяла би розвитку галузей, які випускають товари кінцевого споживання, убезпечила від перетворення економіки України в економіку рентного типу, де перш за все видобуваються й експортуються мінерально-сировинні ресурси та найпростіші продукти їх переробки. Адже це несе загрозу не тільки перетворення України на сировинний придаток, а й створення живильного середовища для розвитку корупції в державі, оскільки продаж сировинних ресурсів контролюється здебільшого державою» [20, с. 71–73; 21, с. 9]. Сама по собі лібералізація не забезпечує розв'язання проблем структурних перетворень, зайнятості, подолання інфляції, стійкості економіки та її міжнародної конкурентоспроможності. Таким чином на етапі ринкових перетворень відсутність системної стратегії будівництва національної економіки призвела до негативних соціальних наслідків, поклала початок довготерміновій тенденції деіндустріалізації та визначила передумови формування залежності від кон'юнктури світових сировинних ринків.

Стратегія ринкових перетворень не передбачала захист внутрішнього ринку від напливу відносно доступних імпортованих товарів масового споживання. За умов низької конкурентоспроможності та слабкості механізмів захисту інтересів національних виробників цієї продукції; відсутності навичок ефективного ринкового менеджменту; доступних кредитів для поповнення обігових ресурсів і, тим більше, довгострокових інвестицій, обвальні знизи виробництва галузі, в яких створюються фінансові ресурси нагромадження капіталу. Тобто *провалом стратегії інституційно-структурної перебудови та економічного розвитку держави стало скорочення тих секторів економіки, які мали забезпечити інвестиційні ресурси та ланцюгову реакцію для розгортання ринкової перебудови економіки*.

Вже після першого десятиліття ринкової трансформації в умовах відновленої державності України занепад процесів капіталоутворення та формування інвестиційних ресурсів, зменшення частки виробництва галузей, які виробляють кінцеву продукцію споживання населення, призвели до порушення міжсекторальних зв'язків у структурі економіки та поглиблення її залежності від зовнішніх впливів, що генерує фінансово-економічні ризики та загрози національній безпеці.

Вибір моделі реформування економіки за російським зразком передбачав лібералізацію цін та їх швидке зростання до світового рівня, насамперед, на енергоносії. За умов обмеження грошової маси це мало призвести до ланцюгової реакції – через спад виробництва до зміни (модернізації) його структури. Проте на практиці відбулася швидка монополізація паливно-енергетичного та металургійного комплексів та значна демонетизація економіки (варто відмітити, що рівень монетизації нелегальної економіки, як свідчать розрахунки, виконані в Інституті економічного прогнозування НАН України [22, с. 244], був вищим, ніж офіційної).

Офіційна стратегія ринкової трансформації економіки України після здобуття державної Незалежності фактично зводилася до приватизації державних активів. Суть альтернативної пропозиції полягала у тому, щоб трансформувати заощадження населення в активи, уникнувши інвестиційного голоду трансформаційного періоду та знецінення і втрати заощаджень унаслідок розгортання гіперінфляції та фактичної відмови держави від своїх боргових зобов'язань щодо коштів, акумульованих через систему Державного Ощадбанку. Таким чином вдалося б уникнути, по-перше, економічних наслідків, зокрема трансформаційного обвального спаду виробництва через роздержавлення і руйнування системи державного фінансування економіки; по-друге, концентрації власності та економічної влади в руках спадкоємців партійно-господарської еліти, тобто т.зв. олігархізації економіки; по-третє, соціальної напруги, обумовленої стрімкою диференціацією та зубожінням населення внаслідок втрати роботи, доходів і заощаджень.

Наслідки ринкових реформ 1991-2007 рр. для формування господарської системи України та нові прояви залежності від попереднього шляху

Інтегративний підхід до періодизації новітньої економічної історії України враховує критерії завершення трансформаційного періоду в таких аспектах: завершення основних економічних реформ, спрямованих на роздержавлення, лібералізацію, формування ринкової економіки; завершення трансформаційної кризи – спаду виробництва; міжнародне визнання України як країни з ринковою економікою. Т. ч. період трансформації економіки визначено у межах 1991-2007 рр.

У процесі становлення національної господарської системи та ринкової трансформації економіки України у 1991-2007 рр. відбулося відтворення та поглиблення історично сформованої «колії» розвитку аграрно-сировинної, енергетично залежної моделі економіки з просторово-галузевими дисбалансами та низькотехнологічним експортом. Зокрема, встановлено такі причинно-наслідкові зв'язки: 1) конфіскаційно-редистрибутивний характер перетворень, інституційна недостатність специфікації та захисту прав власності, відсутність державної підтримки ринкового механізму саморегуляції економіки стали блокувальними факторами запуску механізмів нагромадження капіталу, конкуренції та інновацій; 2) концентрація приватизації в сировинних та паливно-енергетичних галузях закріпила екстрактивний характер бізнесу; 3) гіпертрофований розвиток посередницького, торговельного та фінансово-кредитного підприємництва став наслідком високих ризиків у

виробничих галузях; 4) пасивність у диверсифікації зовнішньоекономічних зв'язків поглибила структурну залежність економіки від РФ; 5) формування ринку праці супроводжувалося обвальним скороченням зайнятості в реальному секторі економіки, що призвело до кваліфікаційних та демографічних втрат; 6) трансформаційна криза спричинила зростання масштабів тінізації економіки, що за відсутності суспільного контролю над державою та ринком з боку неурядових організацій призвело до формування тіньової парадержави; 7) традиційне спрямування бюджетних коштів на підтримку економіки та вимушене – на соціальний захист, – обумовило недофінансування освіти й науки, що в подальшому спричинило втрату ними потенціалу драйвера економіки знань.

Таким чином, відсутність державної суб'єктності цілепокладання у період розбудови інституційної системи економіки України на ринкових засадах обумовила подальші наслідки курсу на лібералізацію за невизначеності майбутньої моделі та механізмів регулювання економіки. Офіційний підхід до ринкової трансформації економіки України як процесу приватизації державних підприємств та лібералізації інституційного середовища без урахування завдань формування національного господарства на основі реструктуризації та дезінтеграції загальносоюзної економіки спричинив дихотомію декларованих та реальних економічних інститутів.

Довгострокові тенденції та актуальні пріоритети розвитку національного господарства у 2008-2026 рр.

Застосування комплексної методології історико-економічного аналізу та історичного прогнозування [23] у процесі ретроспективно-прогностичного дослідження основних параметрів формування господарської системи після здобуття державної Незалежності, дозволило виявити інституційні цикли трансформації, що повторюють чередування етапів лібералізації та одержавлення економіки; встановити довготермінові тенденції концентрації власності як основи відтворення режиму обмеженого доступу до економічних можливостей і ресурсів; поглибити знання про динамічну залежність між економічними та політичними екстрактивними інститутами на різних етапах вітчизняної економічної історії.

Визначення довгострокових тенденцій розвитку національного господарства спирається на трактування економічної спадщини сучасної України як *поєднання початкових умов першого* (радянська спадщина) і *другого порядку* [24, с. 43-44] (дорадянська / імперська спадщина). Разом з тим, не варто виключати врахування новітньої історії економіки України та новонабутої спадщини – результатів (позитивних, очікуваних, які були метою) і наслідків (негативних, або суперечливих, неочікуваних), які стали реальним ефектом від урядової політики і реформаторських заходів, а також стихійних процесів та екзогенних чинників. Довгострокові тенденції, що визначають актуальні пріоритети розвитку національного господарства, полягають у тому, що *матеріальна спадщина руйнується, натомість, інституційна – зберігається і відтворюється*: «виходу з колії», закладеної і поглибленої попереднім розвитком господарства України, на жаль, не відбулося.

Система екстрактивних інститутів, яка спирається на концентрацію власності, обмежений доступ до розпорядження ресурсами, активами і благами, зрощення державної бюрократії та фінансово-промислових груп, домінування неформальних норм і практик над формальними, – набуває нових, перетворених і модернізованих форм у господарській системі України. Попри суспільно-політичні катаклізми впродовж 100 років (1920-і – 2020-і рр.), що супроводжувалися розпадом імперій, до складу яких входили українські землі,

змінюю кордонів, політичного ладу та економічної системи, зрештою, відновлення Україною державної Незалежності та проведення комплексу ринкових реформ, інституційна структура, що сформувалася на початку XX ст. видозмінюється, але не руйнується.

Зокрема, сформована й укорінена впродовж 1930-1980-х років централізована економічна система, основу якої становить суперечність між декларованою загальнонародною формою власності і реальним індивідуально-груповим характером розподілу, присвоєння і споживання, у 1990-2000-х роках переродилася в олігархічно-кланову екстрактивну економіку, де концентрація власності та економічної влади, закритий доступ до економічних ресурсів і активів легалізовані в процесі лібералізації та приватизації. У роки після здобуття Україною державної Незалежності оприявнилися явища та процеси, що раніше існували латентно, приховано. Зокрема:

- концентрація власності та нерівність у доступі до розпорядження нею (відчуження працівників від засобів виробництва);
- корпоратизація суспільства та утворення груп інтересів;
- подвійна стратифікація, що базується на галузях зайнятості (робітничий клас, селянство, інтелігенція), але фактично відображає стан економічних прав і можливостей.

Відтворення системи відчуження працівника від засобів і результатів виробництва, соціально-трудова політика, що призводить до бідності працюючих, зростання тіньової зайнятості і трудової міграції, обумовлюють відсутність мотивації до якості й продуктивності праці, неспроможність генерувати інновації, відсутність чисельного економічно активного та незалежного класу [25, с.92-93].

Ієрархічна структура підпорядкування, залежності та управління спричиняє низьку адаптивну спроможність економіки, організаційний консерватизм і технологічну відсталість виробництва; слабкість ринкових механізмів нагромадження і переливу капіталу обумовлює низьку адаптивну спроможність до технологічних і структурних змін, просторово-галузевого розвитку, вразливість до ендегенних та екзогенних викликів.

Характеристика довгострокових тенденцій не в інституційному, а в галузевому-виробничому вимірі включає такі положення:

Економічна спадщина України – це поєднання потужного індустріально-аграрного комплексу, сформованого за часів СРСР, із переходом до ринкової економіки, що супроводжувався структурними кризами, деіндустріалізацією та розвитком ІТ-сектору. Основу початкових умов першого порядку становив добротний індустріальний каркас економіки 3-го технологічного укладу – розвинені металургія та енергетика, велика частка важкої промисловості та машинобудування, а також потужний аграрно-промисловий комплекс, зі значним експортним потенціалом та значні транзитні можливості, забезпечені розгалуженою залізничною та автодорожньою мережею, морськими портами, газотранспортною системою та електроенергетичною системою, що об'єднувала електростанції, мережі (ЛЕП, підстанції) та установки споживачів, які спільно виробляли, передавали і розподіляли електроенергію під єдиним диспетчерським управлінням. Все це зараз зазнає руйнувань через війну. Спадщина початкових умов першого порядку також включала високий рівень людського потенціалу (чисельність, освіченість, фахові навички).

У процесі роздержавлення та переділу власності відбулася істотна зміна структури економіки, зокрема, зменшення частки промисловості, зростання послуг та ІТ, гіпертрофований розвиток фінансового сектора. Розгорнулися негативні тенденції втрати людського потенціалу економіки спочатку через безробіття, відтак – декваліфікацію, потім – міграцію (спочатку тимчасову, трудову, потім – постійну, незворотну).

Зміни економічної структури, зокрема, індустріальні перетворення (1920-і -1950-і роки) та зворотній перехід від індустріальної до сировинної моделі економіки (1990-і – 2020-і роки), завжди були похідними від панівних політичних та правових інститутів, детерміновані інтересами груп, а не реакцією на ринковий попит.

Разом з тим, як структурний елемент економічної спадщини можна розглядати воєнний спадок (з 2014 р.), який полягає у руйнуванні виробничих потужностей та інфраструктури сходу України, знищення мінерально-ресурсної бази індустріальної економіки, забруднення та втрату для господарського використання більшої частини сільськогосподарських угідь півдня України, децентралізацію управління (втрати контролю над частиною територій та їх економічним потенціалом внаслідок окупації) та значну трансформацію територіально-просторового розміщення внаслідок релокації підприємств.

Поглиблення системної кризи української економіки в інституційному, структурно-галузевому, соціально-демографічному вимірах під впливом зовнішніх та внутрішніх шоків останніх років, а також загроза розгортання кризи системної керованості та соціальної деструкції визначають, - як актуальний пріоритет розвитку національного господарства, - подолання довгострокових тенденцій, а саме таких: асиметрії в розподілі економічної влади, концентрації власності, відчуження економічно активного населення від умов і результатів виробництва, фіскального виснаження МСБ, тінізації економіки та формування тіньової парадержави, деструкції / руйнування виробничих ланцюгів і циклів виробництва, структурного спрощення економіки.

5 Висновки

Успадковані риси господарської системи проявляються у структурі виробництва та експорту, розподілі економічної влади та просторовій організації економіки. З урахуванням виявлених залежностей інституційних і структурних змін можна виокремити такі етапи в економічній історії України від середини 1920-х до середини 2020-х років:

I. Формування радянської системи державного монополізму в економіці (1928-1980-і) – домінуючий політичний інститут, а саме тоталітарна держава як уособлення інтересів бюрократично-партійної верстви, визначив пріоритет важкої промисловості та ВПК, союзно-централізований принцип управління на основі директивно-адміністративних методів і залишковий підхід до фінансування та розвитку соціальної сфери з її підпорядкуванням потребам форсованого економічного розвитку.

II. Лібералізація економіки та формування національного господарства України як самостійної держави (1990-і - 2007) – роздержавлення економіки та приватизація активів відбулися без утвердження верховенства права, формування та захисту конкурентного середовища, що призвело до легалізації зв'язку і зрощення влади та бізнесу (переродження та відтворення інституту влади-власності), формування системи обмеженого доступу до ресурсів та економічних можливостей, укорінення системи екстрактивних інститутів через консервацію сировинної та енергомісткої структури економіки, яка була вигідна вузьким групам впливу.

III. Розвиток економіки в умовах глобальних шоків і воєнних викликів (2008-2026) – після офіційного завершення перехідного періоду, що супроводжувався трансформацією базових інститутів, головними детермінантами функціонування і тестерами стійкості економіки України стали світова фінансово-економічна криза, російсько-українська війна та пандемія Ковід-19. Ці чинники оприявнили вплив економічної спадщини на резильєнтність

економіки та її інституційну спроможність до модернізації в умовах зростаючих викликів. Імплементація норм ЄС із розгортанням процесу інституційної інтеграції внаслідок підписання Угоди про асоціацію України та ЄС та набуття статусу кандидата на членство; розвиток ІТ-сектору внаслідок ланцюгових ефектів глобальної цифровізації; воєнні потреби та запити на розвиток оборонної промисловості стали стимуляторами інституційно-структурної перебудови економіки.

На тлі ризиків послаблення структурно-галузевого базису економічної стійкості та національної безпеки актуальними пріоритетами розвитку національного господарства є подолання довгострокових тенденцій зміцнення екстрактивних інститутів. В основу стратегії повоєнної відбудови має бути покладена інституційна трансформація економіки заради інноваційного, конкурентоспроможного та сталого розвитку.

Напрямки подальших досліджень обумовлені завданнями виходу з колії попереднього розвитку та розвитку солідарної економіки як основи зміцнення суб'єктності, ендогенності та резильєнтності.

Список посилань

1. Супрун Н.А. Державне управління економікою в умовах інституційної інерції. *Економіка України*. 2026. №9. С. 25–46. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2026.09.025>
2. Сливка Т.О. Структурні особливості економіки України: історична спадщина та довгострокові наслідки. *Економіка та суспільство*. 2026. № 88 <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2026-88-40>
3. Боднарчук Т.Л. Детермінанти трансформації територіально-галузевої структури економіки України. *Грааль науки*. 2026, №68. С. 702-708. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.15.05.2026.076>
4. Кудласевич О.М. Тіньова економіка: українські реалії. *Economic Synergy*, 2026, №1. С. 196-206. <https://doi.org/10.53920/ES-2026-1-13>
5. Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин : монографія / В. В. Небрат, Н. О. Горін та ін. ; за ред. В. В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ : ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2021. 528 с. URL:<https://drive.google.com/file/d/1we6gETBmWW1U6n6Mz5tOylYMDBBE5eRJ/view>
6. Філіпенко А. С. Системні принципи соціально-економічних трансформацій. *Економічна теорія*. 2025. № 4. С. 27–42. DOI :<https://doi.org/10.15407/et2025.04.027>
7. Михайлов В., Кулинич Р., Неділько В. Соціально-економічні цикли: теоретична візія та статистичні оцінки. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2025. 340(2). С. 230-240. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2025-340-37>
8. Ущаповський Ю.В. Методологічний потенціал інституційних досліджень у сучасній економічній науці. *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. № 2(104). С.26–31. [https://doi.org/10.26642/jen-2023-2\(104\)-26-31](https://doi.org/10.26642/jen-2023-2(104)-26-31)
9. Чуткий А. *Нариси з економічної історії України*: Буржуазна альтернатива: Українські землі в середині XVII – другій половині XVIII ст.). Київ : Темпора, 2021. 456 с.
10. Водотика Т.С. Виклик, шанс, зміна: історія українського підприємництва. Київ : Yakaboo Publishing. 2023. 240 с.
11. Мошенський С. Український аграрний капіталізм Гетьманщини: неподолана економічна периферійність та «ефект колії» (друга половина XVII століття). *Економіка, управління та адміністрування*. 2023. № 1(103). С. 8-14. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2023-1\(103\)-8-14](https://doi.org/10.26642/jen-2023-1(103)-8-14)
12. Джадт Т., Снайдер Т. Роздуми про двадцяте століття / пер. з англ. П. Грицака. Львів : Човен, 2019. 388 с.
13. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним / пер. з англ. М. Климчука. Київ : Лаурус, 2018. 484 с.

14. Мейс Дж. Свічка у вікні / упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс. Київ : Українська прес-група, 2023. 504 с.
15. Корнаш Ю.І., Вигодованець Ю. П. Структура загроз економічній безпеці України в умовах війни. *Актуальні проблеми економіки*. 2025. №5(287), с.315-328. DOI: 10.32752/1993-6788-2025-1-287-315-329
16. Жаліло Я.А. Тіньова економіка як «інституційна пастка». *Економічна теорія*. 2018. №2. С. 22-40.
17. Сливка Т.О., Небрат В.В. Механізми узгодження економічних інтересів держави та підприємств: довгострокові наслідки радянського корпоратизму. *Теоретичні і прикладні питання економіки*. 2025. Вип. 2 (51). <https://doi.org/10.17721/tpe.2025.51.21>
18. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи). Інститут економічного прогнозування; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – Київ : Логос, 1999.
19. Коропецький І.-С. Про виробничу структуру та інфляцію. *Економіка України*. 1996. No2 (411). С. 51–56.
20. Геєць В. Деякі пояснення щодо зауважень професора І.-С. Коропецького. *Економіка України*. 1996. №3. С. 71–73.
21. Геєць В. Про наукові дискусії з професором І.-С. Коропецьким. *Наукова спадщина Івана-Святослава Коропецького як ключ до розуміння економічної історії та перспектив розвитку України* : зб. наук. пр. / наук. ред. В. В. Небрат ; ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2024. С. 9. URL: https://drive.google.com/file/d/1yofYbKWuGQ8archNSGSsVEn_LAemIAGU/view (дата звернення: 08.10.2026).
22. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) : [монографія] / Ін-т економ. прогнозування ; за ред. В. М. Гейця. Київ : Логос, 1999. 500 с.
23. Небрат В.В. Економічна історія та історичне прогнозування: методологічний синтез у дослідженні господарських систем. *Економічний простір*. 2026. № 215. С. 203-212. <https://doi.org/10.30838/EP.215.203-212>
24. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. Київ: Ніка-Центр, 2007. 424 с.
25. Небрат В.В., Курбет О.П. Соціальна вразливість у контексті історичної спадщини патерналізму. *Економіка України*. 2025. № 04 (761). С. 90–108. <https://doi.org/10.15407/econo-myukr.2025.04.090>